

Summary

Kravchenko Nadia. The peculiarities of teaching the Ukrainian language in a polylinguistic environment between the Danube and the Dniester rivers

The article analyzes some aspects of the problem of teaching the Ukrainian language in a multinational environment between the Danube and the Dniester rivers. The author highlights difficulties in studying the state language of representatives of different ethnic groups according to the language level and proposes his own ways of their solution.

Key words: *polylingualism, the Ukrainian Language, the Ukrainian environment, the Bulgarian environment, the Russian environment, polylinguistic competence.*

DOI 10.31909/2663-7103.2019-(6)-3

УДК 372.880.3

Руслана Мельникова

(м. Ізмаїл)

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ В СТАРШИХ КЛАСАХ

Одним із першочергових завдань навчання української мови у старшій школі є «формування в школярів компетентностей комунікативно доцільно й виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування; формування вмінь розрізняти, аналізувати, класифікувати мовні факти, оцінювання їх з погляду нормативності, відповідності ситуації та сфери спілкування...» [8, с. 6]. Цей аспект роботи полягає в додержанні мовних норм, в умінні правильно, виразно, логічно й точно передавати думки. Точність висловлювання залежить від багатьох чинників, одним із яких є уникнення зайвих слів і вміння знайти слова, необхідні й достатні для формулювання думки та її адекватного сприймання.

Саме стилістика покликана навчити як висловити думку, грамотно використовувати мову в життєво необхідних ситуаціях, виховувати мовне чуття. Вона допоможе озброїти сучасного учня навичками, які дозволяють

вивчити і використовувати засоби виразності мови, особливості її лексичних і фразеологічних ресурсів, емоційно-експресивні ознаки, найтонші відтінки смислу слова. «Стилістика – наука, що вивчає суть і специфіку стилів мови» [3, с. 257]. «Стилістика вивчає не тільки стилістичний інвентар (мовні одиниці), а й засоби його організації в певних типах мовлення, способи добору, поєднання і використання мовних одиниць для створення образу типового стилю чи певного стилістичного ефекту, колориту [...] Добір та організація мовних засобів відбувається з урахуванням мети, завдань, умов і ситуації спілкування, рольових і соціальних ознак його учасників, що в комплексі формує тип мовного спілкування. Тому стилістика вивчає виражальні мовні засоби відповідно до типу мовного спілкування, а також і самі типи мовлення» [5, с. 8-9].

Лексика виступає одним із мовних засобів, що характеризує функціональний мовний стиль. Вибір і вживання лексичних елементів залежать від сфери і ситуації, у яких відбувається комунікативний процес [2, с. 291-292].

Мета статті – проаналізувати стилістичні можливості використання лексикології, допомогти вчителю в організації роботи над формуванням в учнів 10 класу вміння використовувати в мовленні стилістичні засоби лексикології.

Проблеми стилістичного спрямування в процесі вивчення мовних одиниць були предметом наукових інтересів таких мовознавців і лінгводидактів, як Бондаренко Н. В., Демська О. М., Клименко Н. Ф., Коць Т. А., Нікітін М. В., Пентилюк М. І., Плющ М. Я., Русанівський В. М., Струганець Л. В., Тараненко О. О. та ін. У їхніх працях розкрито основні поняття лексикології; досліджено джерела, структуру та лексичні особливості словників; динаміку словникового складу сучасної української літературної мови; семантичну структуру запозичень як одного з джерел надходження нової лексики; стилістичні ресурси творчого доробку письменників, їх мовну картину світу тощо. Не випадають із поля зору науковців ключові питання методики навчання лексикології, збагачення мовлення здобувачів освіти, словникової роботи на уроках української мови.

Однак дослідження з лексикології та методики її навчання не вичерпують проблем. Адже життєві реалії, еволюційний розвиток суспільства, мови та стрімкий прогрес інформаційних технологій ставлять перед українством, а відтак і наукою, все нові й нові виклики, що потребують негайного розв'язання [1, с. 16].

Розділ «Лексикологія» вивчається систематично в два етапи: 5 клас – лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова (повторення). Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях (повторення). Лексична помилка й умовне її позначення (практично). Тлумачний словник. Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, пароніми (повторення й поглиблення). Ознайомлення зі словниками антонімів, синонімів, омонімів; 6 клас – групи слів за походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова. Тлумачний словник української мови. Словник іншомовних слів. Лексична помилка (тавтологія, калькування, уживання слів у невласливих значеннях тощо) та умовне позначення їх (практично). Написання слів, що ввійшли в українську мову з інших мов (слова іншомовного походження): букви и, і; правопис знака м'якшення й апострофа; подвоєння букв у загальних і власних назвах іншомовного походження. Активна й пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми. Групи слів за вживанням: загальноживані й стилістично забарвлені слова, діалектні, професійні слова й терміни, просторічні слова. Пароніми (практично) [8, с. 17, 32-34].

У 6-7 класах відбувається навчання розділу «Лексикологія» паралельно з морфологією. В 10 класі (профільне навчання) поглиблюються й розширюються знання старшокласників із практичної та функціональної стилістики. З цією метою відповідно до нової програми з української мови в 10 класі пропонується вивчення розділу «Стилістичні засоби лексикології».

Зупинимося на деяких стилістичних можливостях тих лексичних засобів, що передбачені програмою з української мови у старших класах.

Програмою з української мови в 10 класі пропонується розгляд **стилістичного використання багатозначності слова**. Отже, *багатозначний* – «який має кілька або багато значень» [3, с. 15]. Серед багатьох значень полісемічного слова тільки одне буде основним (*шепочуть дівчата*). Воно називається прямим значенням. Переносне – неосновне. Так його називають тому, що людина свідомо переносить назву одного предмета чи явища на інший (*шепочуть хвилі*).

Багатозначні слова використовуються в усіх стилях мовлення. Основною вимогою до їхнього вживання є забезпечення точності передачі змісту висловлювання. Значення багатозначного слова точно, недвозначно має передаватись у контексті.

Точність називання понять – функція багатозначних слів у науковому й офіційно-діловому стилях. У художньому стилі багатозначні слова можуть використовуватись як зображально-виражальний стилістичний засіб. Тоді в одному й тому ж реченні чи контексті вони виявлять кілька значень, що надає висловленню образності, виразності, емоційності. Зіткнення прямого й переносного значень багатозначного слова в контексті – стилістичний прийом, який використовується в художньому стилі для образного змалювання дійсності. Як виразний засіб двоплановий вияв значення використовується в публіцистичному стилі. Досягненню емоційності він сприяє в розмовному стилі.

Із багатозначністю тісно пов'язані *тропи* – явище лексико-семантичне, це «слово або вислів, вжиті в переносному, образному значенні» [3, с. 274]. Але, як відомо, не будь-яке переносне значення є образним (наприклад, метафори *рукав річки, підніжжя гори* до засобів словесної образності не відносяться). Тропи вживаються нерівномірно: у науковому й офіційно-діловому стилях їх використання обмежене, в художньому, публіцистичному вони використовуються надзвичайно активно, де стають засобом образності, виразності. Учні мають пригадати, які тропи вивчені ними на уроках

української літератури (порівняння, метафора, епітет, метонімія, синекдоха, персоніфікація, уособлення, гіпербола, алегорія).

Загальноприйнятим методом при закріпленні теоретичних відомостей з лексикології є *вправи*. *Вправи* – це «повторюване виконання дій з метою засвоєння знань і вироблення мовних та мовленнєвих умінь і навичок» [7, с. 32].

Для закріплення стилістичного використання багатозначності слова можна запропонувати такі *вправи*:

1. Поясніть переносне значення виділених слів. Укажіть їх стилістичну функцію.

Добірним зерном **колосилась** мова. Виходжу в сад, він чорний і **худий**, йому вже ані яблучко не сниться. Уже й зникало сонце за горбами – сад **шепотів** пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова... Свободи предтеча – **розхристана** втеча з **мурованих** думу мандруючий дим. Дзвенить ручаїв стрімголова **малеча** блакитною **кров'ю** камінних глибин. Отут я стою під **замисленим** небом на чорних вітрах світових веремій, і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум зацькований мій (3 *тв. Л. Костенко*).

2. Прочитайте наведені речення. Дослідіть, з якими значеннями в одному й тому ж реченні вживаються виділені слова. Визначте й умотивуйте використані М. Стельмахом стилістичні прийоми та образні засоби.

З-за тинів **виглядають** золоточубі діти і соняшники. **Осипаються** осокоори, **осипаються** дні. Надходить пора **гарячого** марева і **гарячої** праці. Прямо над нашими ворітьми стоїть зірниця, а повз ворота **проходять** люди і час. **Густішали** метелиця й вечір. Між яблунами снує бабуся і її тінь (3 *тв. М. Стельмаха*) [6, с. 17].

У 10 класі вивчаються також **стилістичні функції синонімів**. Ідіографічні синоніми розрізняються відтінками значення, стилістичні – сферою вживання (приналежністю до різних функціональних стилів) і експресивним забарвленням (експресивними відтінками у порівнянні з нейтральним основним словом синонімічного ряду).

Синоніми розрізняються один від одного відтінками значення. Так, у словах *працювати* і *трудитися* є суттєва різниця у відтінках значень: *трудитися* – означає не просто працювати, а працювати наполегливо, сумлінно. Поняття труда як доцільної діяльності пов'язане тільки з людиною.

Синоніми можуть відрізнятися один від одного особливостями стилістичного вживання. Наприклад, *будувати* – нейтральне слово, а *зводити* – книжне, тому *будувати* можна майже все, а *зводити* лише монументальне, масштабне.

Багатство, виразність синонімів полягає у тонких смислових і стилістичних відтінках. Багатоманітність стилістичних функцій синонімів та їх активне вживання у всіх різновидах мови зумовлено спільністю лексичних значень, їхньою здатністю відображати те саме поняття, надаючи певного значеннєвого відтінку. Саме можливість взаємозамінності (слів, форм) є одним з основних принципів стилістики – принципом вибору.

Сильним стилістичним засобом є нанизування синонімів: *А яке потім було сум'яття, ви, напевне, догадуєтесь: спершу з мене вибивали дурування й примовляли, який я бузувір, опришок, урвиголова, харциз, каламут і навіть химород...* (М. Стельмах).

Синоніми використовуються в усіх стилях, але їхні функції не однакові. В усіх стилях синоніми добираються з метою уникнення невмотивованих повторів. За допомогою синонімів реалізується функція точності передачі змісту висловлювання. Особливо виникає потреба якнайточнішого вияву відтінку думки в науковому, офіційно-діловому та публіцистичному стилях. Емоційно-експресивна, уточнювально-увирознювальна функції синонімів характерні для розмовного, художнього, публіцистичного й не властиві офіційно-діловому і науковому стилям.

У 10 класі вводяться поняття *контекстуальний синонім*, *перифраза*. Перифраза як стилістична фігура активно функціонує у художньому й публіцистичному стилях і дозволяє в емоційно-експресивній формі висловити

ставлення до зображуваного [4, с. 45]. Для закріплення теоретичних відомостей можна використати такі вправи:

1. Перепишіть речення, добираючи з дужок найвлучніше слово. Поясніть свій вибір.

Серед літніх місяців серпню (належить, призначається) особливе місце. Поняття тексту в лінгвістиці (тлумачать, розтовкмачують, трактують) по-різному. Дрогобицька ратуша має (предковічну, давню, старезну) історію. Немає потреби вдаватись глибоко до історичного (аналізу, розбору, обговорення) цього культурного явища.

2. З'ясуйте значення слів і складіть з ними речення: відкрити-відчинити, стилістичний-стильовий, виклад-викладання, нажива-пожива, музикальний-музичний, ділянка-ділянка, дружний-дружній [6, с. 18-19]. Окрім синонімів, у 10 класі розглядаються також **стилістичні функції антонімів**. Стилiстичний потенціал антонімів ґрунтується на контрастній характеристиці предметів, явищ, дій. Антоніми є одним із найяскравіших засобів мовної виразності й використовуються в усіх функціональних стилях.

У науковому та офіційно-діловому стилях їх уживають для чіткого розрізнення понять, уявлень, точного висловлення думки, а також для підкреслення непеєднуваності описуваних реалій. У художньому і публіцистичному стилях вони, крім того, виступають ще й засобом створення образності, експресії.

Найбільшого поширення антоніми набули в художніх текстах. Антонімічні пари часто вживаються в межах одного речення, створюючи контраст, на якому будується антитеза як стилістична фігура: *Рости, рости, подивися За синєє море: По тім боці – моя доля, По сім боці – горе* (Т. Шевченко). Своєрідна побудова висловлювань із підкресленим протиставленням використовується для образного виразно-емоційного зображення картин природи, характеристики осіб, зображення явищ.

Властивість антонімів підсилювати афористичність сказаного використовується в численних українських приказках і прислів'ях: *День довгий, а вік короткий; Маленька праця краща за велике безділля.*

Визначити стилістичні функції антонімів допоможе така вправа: визначте у наведених прислів'ях антонімічні пари слів. Проаналізуйте їх стилістичні функції. Поясніть значення прислів'їв.

Бачить чуже під лісом, а не бачить свого під носом. Багато диму – мало тепла. Ситий голодному не пара. Гроші ідуть до багатого, а злидні – до бідного. Совісті менше, грошей більше. В очі любить, а за очі гудить. Щастя розум одбирає, а нещастя повертає [6, с. 19].

Стилістичні функції паронімів також розглядаються в розділі «Лексикологія» в 10 класі. Важливим стилістичним засобом художнього, рідше публіцистичного та розмовного стилів, є пароніми. Стилістичні можливості паронімів зумовлені наявністю часткової співзвучності. Це важливий стилістичний засіб, який допомагає увиразнити думку, створити самобутній, яскравий образ: *Шкода, Марино, перебулих літ! Приснилися, проснилися і зникли (М. Рильський).* Використовуються пароніми також для створення іронічного, а то й гостросатиричного мовлення: *Прийомний син барона був баран (Л. Костенко).* Звукова подібність паронімів може призводити до помилкового вживання одного слова замість іншого чи перекручення слів літературної мови: *факт (подія, явище) і фактор (умова, причина).*

У публіцистичному стилі пароніми використовуються з метою створення іронічного, сатиричного, гумористичного колориту.

Для закріплення теоретичного матеріалу про стилістичні можливості паронімів можна запропонувати учням таку вправу: переписіть речення, добираючи з дужок потрібне слово. Обґрунтуйте свій вибір. (Комунікаційна, комунікативна) мережа пошкоджена внаслідок бурі. (Комунікаційна, комунікативна) функція мови полягає у міжлюдському спілкуванні у суспільстві. (Корислива, корисна) мета прагне наживи і власної наживи. (Корислива, корисна) порада має гарні наслідки. Тоді він (Франко) розгорнув

би перед ними се багатство своєї душі, всю красу свого (таланту, талану) (М. Коцюбинський) [6, с. 20].

Наступною темою вивчення розділу є **стилістичне використання запозичених слів**. Запозичені слова мають різне стилістичне забарвлення й особливості функціонування. У науковому й офіційно-діловому стилях іншомовні слова переважно виступають у ролі термінів, у публіцистичному й художньому – засобом створення образності, експресивного тексту. Вони вносять у мовлення офіційність, урочистість, пафосність, колорит книжності, іноді створюють гумористичний чи сатиричний ефект: *Тільки ж Проня й погана, як жаба... Та якби запустила пазури у її скриню, то ми при боці заведемо таке монпансьє, що тільки пальці облизує!* (М. Старицький). Також використовуються для достовірності й повноти відтворення життя й побуту певного народу. Уникненню лексичних помилок буде сприяти виконання такої справи: виберіть із поданих у дужках варіантів правильне тлумачення слова. Відповідь звірте за «Словником іншомовних слів».

Помпезний (потворний, пишний), фальсифікат (підробка, копія документа), моніторинг (спостереження, облік), кутюр'є (модельєр сучасного одягу, висока мода), ексклюзивний (витончений, виключний), менталітет (авторитет, образ мислення особи, групи), дайджест (коротка прес-конференція, короткий огляд новин), електорат (електричний прилад, коло виборців) [6, с. 20].

Стилістичне використання термінологічної лексики також є важливим у вивченні української мови в 10 класі. Наукова лексика властива одночасно різним галузям знання і тому часто вживана в найрізноманітнішого змісту наукових, і рідше – публіцистичних творах.

Великим шаром наукової лексики є лексика термінологічна, тобто лексика, уживана в різних сферах науки, техніки, мистецтва, виробництва: в галузі суспільно-економічних наук – *суспільство, продуктивні сили, додаткова вартість*; в електротехніці – *напруга, коливання, хвиля, контакт*; у медицині – *розтин, ендокардит, переливання крові*.

Термін – «слово або словосполучення, що служить для вираження чітко окреслених спеціальних понять з різних галузей науки, виробництва та ін.» [7, с. 268].

Наукові слова, терміни використовуються для точного й лаконічного визначення понять. Ці слова функціонують у науковому та офіційно-діловому стилях, де виконують номінативну функцію.

Професійно-виробнича лексика, на відміну від термінів, не становить замкненої системи, вона неоднорідна за своїм складом. Основною сферою функціонування професійно-виробничої лексики є усне неофіційне мовлення людей певної професії (розмовно-побутовий стиль), але вона може зазнавати термінологізації і використовуватись у науковому стилі.

Отже, дотримання функціонально-стилістичного аспекту в процесі оволодіння стилістичними можливостями лексикології дасть змогу учням правильно і доцільно використовувати лексичний потенціал мови в життєво необхідних ситуаціях. Запропоновані рекомендації не вичерпують усіх можливостей процесу роботи над багатством, виразністю, образністю мовлення, розвитком мовного чуття майбутніх випускників. Проблема формування вміння використовувати виражальні можливості мови, засвоєння способів вираження емоційності та експресивності у мовленні учнів потребує постійної уваги і подальшого дослідження.

Список використаної літератури:

1. Бондаренко Н.В. (2018). Порушення лексичних норм та шляхи запобігання їх в українському мовленні старшокласників. *Українська мова і література в школі*. № 4. С. 16.

2. Ганич Д. І., Олійник І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ : Вища школа. 360 с.

3. Гринчишин Д. Г. (1999). *Тлумачний словник української мови*. Київ : Освіта. 300 с.

4. Коваль А. П. (1987). *Практична стилістика сучасної української мови..* Київ : Вища школа. 349 с.
5. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. (2005). *Стилiстика української мови.* Київ : Вища школа. 462 с.
6. Новосьолова В.І. (2011). Використання стилістичних засобів лексикології і фразеології на уроках української мови в старшій школі в умовах профільної школи. *Українська мова і література в школі.* № 5. С. 16-21.
7. Пентиліук М. І. (2003). *Словник-довідник з української лінгводидактики.* Київ : Ленвіт. 148 с.
8. (2018). *Українська мова. 5-11 класи: навчальні програми, методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в 2018/2019 навчальному році / Укладач О. Ю. Котусенко.* Харків : Вид-во «Ранок». 160 с.

Анотація

Мельникова Руслана. Особливості вивчення лексикології в старших класах

У статті зосереджено увагу на лексичних засобах стилістики, уміщено різноманітні практичні завдання і вправи, які за змістом і формою виконання активізують пізнавальну діяльність десятикласників, орієнтують на глибше осмислення змістової і стилістичної структури текстів, сприяють виробленню вмінь використовувати мовні засоби відповідно до теми, мети та сфери спілкування.

Ключові слова: *стилістика, стилістичні особливості, лексикологія, вправи, профільна школа.*

Summary

Ruslana Melnikova. Peculiarities of the study of lexicology in the upper classes

The article focuses on the lexical means of stylistics, contains a variety of practical tasks and exercises that, in content and form of performance, activate the

cognitive activity of 10th graders, focus on a deeper understanding of the content and stylistic structure of texts, facilitate the development of skills to use linguistic means according to the theme, purpose and sphere of communication.

Keywords: *stylistics, stylistic features, lexicology, exercises, profile school.*

DOI 10.31909/2663-7103.2019-(6)-4

УДК 80:316.347

Галина Олейнікова

(м. Ізмаїл)

**СУЧАСНА КАРТИНА СВІТУ ПОЛІЕТНІЧНОГО
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД**

Сьогодні на усіх сферах життєдіяльності окремої людини та світової спільноти загалом відчутно позначились об'єктивно зумовлені глобалізаційні процеси. Межа тисячоліть стала порою інтенсивного розвитку інноваційних технологій, освоєння міжпланетного простору, водночас, соціокультурних викликів, що потребують поліетнічної співпраці у різних аспектах життя – науковій, освітній, громадсько-культурній тощо. Для нинішнього суспільства характерна низка специфічних ознак, які надають йому особливого колориту в господарському, етнічному, етнодемографічному, етнокультурному та геополітичному планах. Відтак поліетнічність, що зумовлює певну мозаїчність і переплетення багатьох етнічних ареалів, а також схрещення політичних і економічних інтересів різних груп у цілому *актуалізують* очевидну потребу глибшого й детальнішого дослідження означених соціокультурних явищ.

Суспільство, наука і культура – це єдине ціле, яке постійно розвивається, збагачується, взаємодоповнюється, породжуючи імпульси для подальшого розвитку людства. Своєю чергою, зміни в науці й у суспільстві загалом безпосередньо впливають на зростання свідомості, що призводить до стимуляції виникнення нової особистісної ознаки часу, простору, «нелінійності